

Diferențe confesionale în redarea în limba română a numelor proprii de origine greacă și latină din spațiul literaturii ecleziastice. O perspectivă traductologică¹

OCTAVIAN GORDON

Universitatea din București, Facultatea de Teologie Ortodoxă

Denominational differences in the Romanian rendering of Greek- and Latin-origin proper names in ecclesiastical literature. A translation theory perspective

Abstract: In Romanian ecclesiastic literature, there are a number of denominational differences in rendering Christian onomastics originating in the Greek-Latin Antiquity. One can easily differentiate the names employed in Orthodox circles from those current in Catholic ones. Protestant circles are the only ones that seem not to have a peculiar ecclesiastic idiom. The denominational differences under discussion were not manifest until the second half of the 19th century, when the attempt to update (*aggiornamento*) the unique church language – which, from the standpoint of language evolution, lagged behind the lay literary language – caused a split in language. Initially, it was a split between Orthodox and Catholic circles, on the one hand, and the Protestant ones, on the other; subsequently, Catholic circles created their own idiom, different from the Orthodox one, which in its turn became an idiom due to its variance from the current literary language.

Keywords: proper names, Latin, Greek, translation.

Redarea în limba română a antroponimelor și a toponimelor Antichității greco-latine din și în spațiul literaturii creștine constituie unul din cele mai disputate puncte de pe agenda de lucru a celor mai importante proiecte de traducere din spațiul românesc postdecembrist. Recent încheiatul proiect al traducerii *Septuagintei*, desfășurat sub egida Colegiului „Noua Europă”², ambițiosul și vastul proiect *Monumenta Linguae Dacoromanorum* al Universității din Iași³, noua serie de traduceri patristice alcătuite sub patronajul Patriarhiei Române, denumită în mod tradițional „Părinți și Scriitori Bisericești” (și cunoscută în mediile teologice sub prescurtarea *PSB*)⁴, colecția *Tradiția*

¹ Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/89/1.5/S/62259, proiect strategic „Științe socio-umane și politice aplicative. Program de pregătire postdoctorală și burse postdoctorale de cercetare în domeniul științelor socio-umane și politice”, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

² Sub coordonarea lui Cristian Bădiliță, Dan Slușanschi, Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu. Cele opt volume ale proiectului au apărut la Editura Polirom, Iași, 2004–2011.

³ Sub coordonarea Profesorului Eugen Munteanu. Vezi <https://consilr.info.uaic.ro/~mld/monumenta/index.html>.

⁴ Proiectul a fost inițiat de Profesorul Dan Slușanschi și de Acad. Emilian Popescu, care este și actualul coordonator al proiectului.

creștină de la Editura Polirom⁵ sau recenta inițiativă de traducere a *Vulgatei*⁶ – toate acestea bucurându-se de o anumită recunoaștere la nivel național pentru temeinicia lucrului – au fost precedate de sau au fost presărate la răstimpuri cu ample și – părelnic – inepuizabile discuții în jurul unei probleme de factură eminentemente traductologică: și anume redarea în limba română a onomasticii greco-latine din spațiul literaturii creștine.

În prezentarea de față, ne propunem să atragem atenția asupra anumitor aspecte ale procesului de transpunere în limba-țintă a onomasticii din limba-sursă, focalizându-ne atenția asupra numelor proprii „încetățenite” sau „intrate în uz”. După ce vom încerca să trasăm limitele acestui tip de naturalizare lingvistică, vom semnala anumite *diferențe profesionale* în privința transpunerii în limba română a unor toponime și antroponime din textele biblice și patristice de limbă greacă și latină, încercând să găsim motivația lingvistică și / sau extralingvistică a acestor diferențe.

În urmă cu aproape un an (27–28 Septembrie 2010), Societatea de Studii Clasice, în parteneriat cu Institutul de Studii Clasice și cu Catedra de Filologie Clasică a Universității din București, organiza, în capitală, colocviul internațional *Locus in fabula*, dedicat toponimiei mitice europene de sorginte greacă și latină. Am vorbit atunci despre o sumedenie de dificultăți pe care le prezintă procesul de *Integrare în limba română a toponimelor de origine latină sau greacă*, arătând care ar fi criteriile pe baza cărora putem vorbi despre forme toponimice „intrate în uz”, semnalând limitele unui atare demers și propunând câteva modeste soluții la dificultățile pe care le întâmpină clasicistul, istoricul, filozoful etc. în procesul de redare în limba română a toponomasticii Antichității⁷.

În mod inevitabil, am atins atunci și problematica pe care o generează situația specială a numelor din spațiul bisericesc, sau mai degrabă din spațiile bisericești. Reiau, pe scurt, o parte din observațiile mele de atunci, adăugând, printre ele, și unele observații mai recente:

Odată rezolvată problema transliterării, nu numai din limba greacă scrisă în alfabet grecesc, ci și din limba latină scrisă în alfabet latin⁸, vorbim de integrarea în limba română a numelor proprii din limba-sursă, în sensul naturalizării lor, în sensul adaptării lor la specificul – fonetic și morfologic – al limbii române. Practic, în cazul numelor „încetățenite”, vorbim de o *traducere* a numelor, nu de simpla lor importare în limba-țintă, respectind anumite canoane de transliterare. Integrarea în limba română a unor nume străine, așa cum am definit-o până acum, constituie deci un fapt de limbă, un proces pe care gramatica este chemată să-l constate, și nu să discute oportunitatea acceptării sau respingerii acestuia.

⁵ Aflată sub coordonarea lui Ioan Florin Florescu și a lui Adrian Muraru.

⁶ Sub coordonarea lui Wilhelm Tauwinkl, la Universitatea din Iași.

⁷ „Integrarea în limba română a toponimelor de origine latină sau greacă. Criterii, limite și eventuale soluții”. Comunicarea urmează a fi publicată în actele colocviului *Locus in fabula*, la Editura Universității din București.

⁸ Vezi, de exemplu, schimbul petrecut între seria majusculor și cea a minusculor, în ceea ce privește distincția între *u* vocalic și *u* consonantic. Legat tot de evoluția scrierii latinești, amintesc și faptul că întemeietorul legendar al orașului *Tarquini* este *Tarcon*! În foarte multe cazuri, putem vorbi nu de redare *ad litteram* a unui nume latinesc în limba română, ci despre norme speciale de lectură a numelui respectiv în românește: în lipsa acestor norme, un vorbitor care aude pronunțându-se conform *restituta* numele *Cicero*, ar putea scrie, după dictate, *Chichero*.

În toată această discuție, criteriul principal pentru a stabili dacă un nume greco-latin a fost naturalizat sau nu în spațiul limbii române, fie printr-un proces natural de preluare a numelui străin, fie prin presiunea uzului literar, în esență și la origine artificial, este **receptarea** în literatură (în sens larg) și în graiul poporului⁹.

În spațiul bisericesc, formele toponimice¹⁰ pe care le-am putea considera naturalizate sunt cele folosite, cu variante sau nu, în literatura ecleziastică, iar aici mă refer în primul rând la literatura liturgică, cea parte a literaturii bisericești care, în opinia noastră, este definitorie pentru stabilirea reperelor lingvistice a unui grup confesional. Totuși, într-o astfel de discuție, relevant este, de asemenea, limbajul biblic sau cel omiletic, bunăoară, mai ales în privința numelor proprii specifice realităților creștine, fiind cele foarte apropiate sau, în proporție covârșitoare, identice cu limbajul liturgic. Singurul dintre „dialectele” limbajului bisericesc care se diferențiază în mod vădit de caracteristicile literaturii liturgice este „dialectul” teologiei academice¹¹. Așadar, cu excepția limbii folosite în mediile teologice academice – o limbă pe care, în lipsa unui termen mai exact, am caracteriza-o drept „postmodernă” –, putem vorbi de o unitate de limbaj în privința textelor bisericești liturgice, biblice, omiletice, canonice etc. Astfel, pentru a reveni la chestiunea redării în spațiul bisericesc a toponimiei de origine latină și greacă, vom spune: „Sfântul Vasile cel Mare a fost episcop al *Cezareei Capadóciei* (Καίσαρεία Καππαδοκίας), în timp ce Sfântul Nicolae a păstorit în *Mira Lichiei* (Μύρα Λυκίας), fiind cunoscut și ca «arhiepiscop sau păstor al *Mirelor*»¹², întrucât Μύρα este, în greacă, un neutru plural. Aceste forme toponimice sunt cu atât mai anevoie de modificat, cu cât ele sunt susținute de o bogată și neîntreruptă tradiție liturgică, nu doar citită, ci și cântată. După ce ieromonahul Macarie și Anton Pann, neegalăți până astăzi, au trasat pentru totdeauna liniile cântării psaltice românești, o serie de nume proprii au intrat în uzul bisericesc și s-au perpetuat până astăzi în tropare, acatiste, rugăciuni și chiar slujbe, fiind ajustate formal doar în măsura în care le permiteau metrica și poetica generală a muzicii bizantine”.

Tot în cadrul conferinței de anul trecut, semnalăm faptul că unitatea formală a numelor «intrate în uz» în limbajul bisericesc este destrămată prin poziționarea confesională diferită. De exemplu, în calendarul catolic sau greco-catolic, același Sfânt Nicolae este «episcop de *Mira Liciei*»”.

Nu am beneficiat atunci de un spațiu de timp suficient în care să discutăm amănunțit despre diferențele confesionale în redarea toponimelor grecești și latinești în limba română. Vom continua să tratăm deci despre această chestiune – nu lipsită de importanță – în acest cadru mai specializat al conferinței de onomastică.

Întii de toate, dorim să înlăturăm orice dubiu cu privire la existența unor diferențe confesionale. Discuția repetată în jurul numelui Mântuitorului¹³ este arhicunoscută și

⁹ Uneori există, totuși, o demarcare clară a uzului popular al unui nume importat și cel literar. Vezi, de exemplu, *Grigore* (popular) / *Grigorie* (cult); *Ion* (popular) / *Ioan* (cult); *Isus Cristos* (popular) / *Iisus Hristos* (cult) etc.

¹⁰ Pentru conferința din septembrie 2010, aveam în vedere doar toponomastica, dar aceleași principii se aplică la fel de bine și antroponomasticii, în privința literaturii ecleziastice.

¹¹ Chiar și în cadrul acestui limbaj, al teologiei academice, există „graiuri” și „graiuri”, care ar merita investigate din punct de vedere stilistic.

¹² Vezi, de exemplu, *Acatistul Sfântului Nicolae, Arhiepiscopul Mirelor Lichiei*, la icosul 7: „Bucură-te, întâi-stătătorule pe scaunul Mirelor / Bucură-te, mare ierarh al Lichiei”.

¹³ Pentru o parte dintre catolici, „Salvatorul”.

constituie un argument greu de ocolit pentru diferențierea confesională de care vorbim: „Iisus Hristos” (numele ortodox) vs. „Isus Cristos” (numele catolic). Am putea adăuga, în afară de exemplul titlaturii Sfântului Nicolae (episcopul al Mirei sau Mirelor Lichiei vs. Licieii), semnalat mai sus, forma onomastică diferențiată a celui care poartă supranumele de „Apostolul Neamurilor”: pentru unii, Sfântul Pavel, pentru ceilalți, Sfântul Paul¹⁴. Alt exemplu deja clasic: „Avraam” sau „Abraham”? Acestora li se poate adăuga o listă întregă de nume a căror apartenență sau „confiscare” confesională nu este neapărat evidentă.

Dorim să subliniem aici următorul aspect: atunci când vorbim de diferențiere confesională de limbaj, opoziția evidentă este între limbajul ortodox, pe de o parte, și cel romano- și greco-catolic, pe de altă parte. Culetele protestante și neo-protestante, cu foarte puține excepții¹⁵, par să evite afirmarea și promovarea unui limbaj specific. În deplin acord cu ecleziologia pe care o mărturisesc, limbajul protestant este limbajul vremii, secularizat. Acolo unde termenii cu încărcătură teologică sunt imposibil de evitat, limbajul protestant consună mai degrabă cu limbajul catolic, decât cu cel ortodox, probabil și fiindcă limbajul catolic este mai aproape de limba română standard, decât cel ortodox.

Cât privește diferențierea ortodox vs. catolic, în general, se constată o predilecție a ortodocșilor pentru maniera grecească de pronunțare a numelor antice, în timp ce tendința catolicilor este de a adopta forme onomastice cât mai latinizate cu putință.

Această opoziție generală limbaj grecizant vs. limbaj latinizant este contrazisă, totuși, de exemple din jargonul ortodox precum *Cezareea Capadociei* (Καισαρεία Καπαδοκίας), chiar dacă texte mai vechi atestă forma *Capadochia*. În alt exemplu deja semnalat, latinizarea este parțială, generând un hibrid greco-latin în traducerea românească: *Mira Lichiei* (Μύρα Λυκίας / lat. *Myra Lyciae*), în care recunoaștem pronunțarea grecească a numelui de țară, dar cu accent latinesc, mai degrabă analogic cu accentul unor toponime de sorginte autentic latină, precum *Italia*, *Franția* > *Franța*, *Hispania* > *Spania* etc.

Observăm, de asemenea, că limbajul catolic va evita în mod constant redarea în onomastică a lui βήτα prin „v”, în pronunție neogrecească, atâta timp cât există corespondentul latinesc „b”. De pildă, *Iacob*, și nu *Iacov*; *Babilon*, și nu *Vavilon*; *Betleem*, și nu *Vitleem*; *Barnaba(s)*, și nu *Varnava*. Invers însă, s-a produs o scindare la nivelul limbajului ortodox: există o ramură mai conservatoare, care preferă numele în pronunția lor neogrecească, dar înțelnim, în edițiile mai recente ale cărților de cult, forme betacizante precum *Betleem* sau *Barnaba*. Despre unele nume cu „v” putem spune că au trecut deja în rîndul arhaismelor, cum ar fi *Elisaveta* sau *Vartolomeu* / *Vartolomei*. Bineînțeles, nume autentic latinești precum *Benedictus* au fost importate în română cu formă „latinizantă”: *Benedict*, chiar în spațiul monahal ortodox, unde onomastica este caracterizată de o puternică tendință grecizantă.

Dacă tot vorbim de mediile călugărești, există, în opinia noastră, un arsenal antroponomastic specific: se pot recunoaște, fără prea multă investigație filologică, numele aparținând cinului călugăresc: *Evdochim*, *Anania*, *Nicodim*, *Daniil* (față de *Daniel*, forma cultă și laicizată a numelui călugăresc), *Tecla*, *Filoteia*, precum și toată seria de antroponime

¹⁴ Această diferență este vădită și în numele de biserică, al căror ocrotitor este Apostolul Neamurilor.

¹⁵ Vezi, de exemplu, termenul „presbiter.”

grecești terminate în *-ios*, preluate în română după forma vocativului grecesc, pe tiparul deja existent al numelor moștenite din forma de vocativ – de tipul *Petre, Vasile, Grigore, Ilie* (probabil și aceasta o formă rezultată prin analogie) –, ca, de exemplu: *Ghenadie, Pafnutie, Ghelasie, Evloghie*. Că putem vorbi de un sub-jargon al antroponomasticii monahale este un fapt dovedit de existența în paralel a perechilor de nume: *Grigore – Grigorie, Tănase – Atanasie* sau *Vasile – Vasilie*. *Grigore* este numele laic, în timp ce *Grigorie* este numele Sfinților monahi: *Grigorie* supranumit *Teologul*, cu un neologism recent, în mediile teologice academice, dar numit în mediile călugărești și în scrierile vechi: *Cuvântătorul de Dumnezeu* sau, păstrând topica grecească a numelui compus, *De Dumnezeu Cuvântătorul*. De asemenea, forma veche a numelui Sfântului Vasile cel Mare era *Vasilie*, după gr. *Βασίλειος*, așa cum o dovedesc calendarele, textele liturgice sau patristice de până în secolul al XX-lea. Forma *Vasile* s-a împământenit în jargonul bisericesc sub presiunea limbii populare, cu care era și firesc să existe o corespondență. Doar că, fără un control riguros și specializat în ceea ce privește revizuirea cărților de cult, s-a ajuns la ciuntirea unor structuri metrice ale psalmodiei bizantine, care, de altminteri, are niște canoane prozodice foarte stricte.

Diferențele confesionale n-au existat însă dintotdeauna în literatura română bisericească. Dacă ar fi să citim în paralel, *exempli gratia*, *Biblia lui Șerban* (1688), *Biblia* de la Blaj (1795) și *Biblia* numită *Biblia Vulgata de la Blaj* (traducere după *Vulgata* latină, 1760-1761), acestea două din urmă fiind elaborate în mediile catolice transilvănene, nu vom întâlni nicidecum un limbaj confesionalizat. Peste tot se regăsesc aceleași forme onomastice de sorginte și pronunție neobizantină (neogrecească și, parțial, slavă): *Pavel, Vavilon, Vitle(a)em / Vifleem*.

Ne raportăm acum la textele biblice, fiindcă, în spațiul romano-catolic, cultul era ținut în limba latină până la Conciliul II Vatican (1962-1965), primele texte liturgice catolice fiind traduse în română abia către sfârșitul anilor '60.

Prima diferențiere confesională evidentă în privința onomasticii creștine – și, după toate probabilitățile, nu numai în privința onomasticii, ci și în privința lexicului bisericesc mai larg – a avut loc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar nu venind dinspre mediile catolice, ci dinspre cele protestante. Este vorba de așa-numitele „Biblii Britanice”, practic o serie de apariții editoriale sponsorizate de „Societatea Britanică”, ediția de referință fiind cea din 1874¹⁶. În acea perioadă, în literatura biblică românească, s-a creat un curent de modernizare savantă a limbajului biblic și, prin extensie, a tot ce înseamnă limbaj bisericesc, chiar dacă forme onomastice precum *Pavel* continuă să apară în toate mediile bisericești până în a doua jumătate a secolului XX, chiar și în acele „Biblii Britanice” menționate mai sus și chiar și în *Biblia* lui Cornilescu, textul scripturistic de referință în mediile protestante de până astăzi¹⁷.

Practic, onomastica bisericească cunoaște aceeași evoluție pe care o observăm la limbajul bisericesc în general. Fără a se diferenția de la început de limbajul laic, limbajul

¹⁶ A precedat *Biblia* lui Heliade-Rădulescu, din 1859, publicată la Paris, dar aceea nu era confesională, ci doar o încercare pentru afirmarea latinității limbii române. Nu s-a bucurat de o receptare eclezială.

¹⁷ *Sfântul Paul* apare relativ recent, în mediile catolice.

bisericesc își devine la un moment dat, după traducerea din greacă și din slavonă a principalelor texte liturgice și biblice, „suficient sieși” – după cum afirma Gheorghe Chivu – și nu mai are nevoie de inovații, în timp ce limbajul laic evoluează. Se creează, astfel, involuntar, un jargon bisericesc, care apoi, în mod voluntar, se diversifică confesional. Limbajul ortodox rămâne la formele tradiționale, consacrate, în timp ce mediile catolice și protestante își creează propriul lor jargon, prin diferențiere voită, în încercarea de a se articula sau de a se rearticula la limbajul vremii. De această secularizare a limbajului nu sunt străine însă nici mediile ortodoxe, de vreme ce, sub influența teologiei academice – care, din punct de vedere structural, este eminentamente scolastic-occidentală –, s-a produs și aici un fel de *aggiornamento* terminologic, parțial acceptat chiar în mediile cele mai conservatoare.

În loc de concluzii, mă simt obligat să insist asupra calității de jargon pe care o au limbajele bisericesti confesionalizate. Într-adevăr, atât limbajul ortodox, cât și cel catolic se definesc prin anumite elemente de natură sociolingvistică, având toate caracteristicile definitorii ale unui jargon, sintetizate astfel: „Jargonul este o variantă a limbii naționale, delimitată mai ales după criteriile sociale, culturale sau profesionale”¹⁸. Dacă este așa, atunci folosirea unui arsenal onomastic asumat confesional ar fi varianta editorială optimă pentru orice proiect editorial contemporan. Mai dificil este atunci când se pune problema unui act de traducere care își propune de la început să fie nonconfesional.

(*Va urma*)¹⁹.

Bibliografie

- Acatistier*. București [s.a.]: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
Biblia sacră ce cuprinde Noul și Vechiul Testament. În versiunea românească a lui Ion Heliade-Rădulescu.
 1859. Paris.
- Bidu-Vrânceanu, A., C. Călărășu, L. Ionescu-Ruxândoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan. 2001.
Dicționar de științe ale limbii. București: Nemira.
- Gordon, O. Integrarea în limba română a toponimelor de origine latină sau greacă. Criterii, limite și eventuale soluții. Comunicarea urmează a fi publicată în actele colocviului *Locus in fabula*, la Editura Universității din București.

¹⁸ Bidu-Vrânceanu, A., C. Călărășu, L. Ionescu-Ruxândoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan. 2001. *Dicționar de științe ale limbii*. București: Nemira, s.v. „jargon”.

¹⁹ Ne propunem ca, într-o serie de articole viitoare, să analizăm: 1) în ce măsură o traducere din literatura bisericească greco-latină (sau asociată, din punct de vedere cultural, realităților ecleziastice ale vremii în care a fost scrisă) se poate menține independentă de limbajul / limbajele bisericesti ale unei limbi-țintă precum româna, ai cărei zori literari au coincis, indubitabil, cu literatura română bisericească; 2) dacă evidentele diferențe confesionale de limbaj din limba română au sau nu la bază o diferențiere de natură hermeneutică; 3) dacă, în momentele de înnoire a limbii române literare nebisericesti de până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, limba vorbită a fost mai aproape de limbajul bisericesc (arhaizant), sau s-a adaptat evoluției limbajului literaturii de factură laică.